

מיינוי ראשי הישיבה

הישיבה לפני שמינוי הכס בחור דיין, אם לאו? האם נעשו מינויים אלה בכתיב? האם היה לדיינים שנממנו על ידי ראש הגולה תואר מיוחד? במה היו זכויותיו של דיין, שנמנה על ידי ראש הגולה, יפות מזכויותיו של דיין שלא נמנה על ידי ראש הגולה. מלבד שתראשון היה פטור ממשלום במקרה של טעות, כפי שכבר חזכר למעלה. עניינים אלה, והמשמעות מהם בקשר למערכת היחסים בין תלמידי חכמים לבין ראשי הגולה, יידונו בסמוך.

השאלה, אם ראשי הגולה לכד היו יכולים למנות דיינים, או האם הייתה נהוגה לשם כך גם המלצת רבנותיהם של המועמדים, היא חשובה מאוד לא רק להכנת זכויותיהם וסמכויותיהם של שני המוסדות הנזכרים והשימוש ביניהם, אלא היא קובעת את דמותם של הדיינים ובתי הדין. בתי הדין מן המוסדות המרכזיים של העדה היהודית כולה. פעילותם של בתי הדין והשפעתם על הציבור הצביונית של העדה הראשונה בהרכב כוללה, השפיעו ישירות על אחרות ומידת בקיאותם בהלכה ואישיותם הדתית בכללה, השפיעו ישירות על אחרות. הייתה ונימוסיהם של היהודים שנוקדו לשירותם של בתי הדין, ובעקבותיהם באמצעות הוראותיהם ובעשיית בית דין שלהם, על הציבור ככלול.

בכך נפתח בכירור שאלה זו בהצעת דבריו של גולאק, שאמר: "...אופן אחר של מינוי הדיינים היה קיים בבבל, במי רב ושמואל נחבסו במדינה זו בתי הדין העבריים. לדיינים היה ניתן חוקה של שלטון וייפוי כוח לדון על ידי נטילת רשות מאת גולאק. נטילת רשות זו הייתה בעיקרה מינוי הדיינים, אבל לפני נטילת רשות זו היו ראש הישיבה וביה דינו צריכים להכיר את הדין שהוא ראוי לדון על פי חכמתו ומידותיו. זו הייתה ה'מסורה' שהיתה גם בבבל, והיתה בעיקרה עדותם של ראשי הישיבות והכמי החזר על חכמתו ומידותיו של הדין; אבל המינוי לדיין היה בא על ידי נטילת רשות מר"ש גולאק". וגולאק ממשיר וכותב: "בתחילת החבסות בתי הדינים העבריים בבבל, היו האמוראים משתלטים להסמך על ידי הנשיא שבארי (ירושלם), אבל בתקופות מאוחרות גדל כבודו של הישיבות שבבבל, והיו הדיינים מסתפקים בסמיכת בתי הדין שבבבל ובנטילת רשות מר"ש גולאק".⁴⁸ תשאלה הראשונה שנשאלת על דבריו אלה של גולאק היא זו: מנין לו שבבבל היו סומכים ראשי הישיבה, או הדיינים, את תלמידיהם? גולאק מסתמך על הספור במסכת פסחים מט א בלבד. שם מזכיר שבבבלם של נישואים של תלמידי חכמים עם בת כהן. ובין המקרים הנאים שם להדגים את ההצליחה של נישואים כאלה, מספרת הגמרא על: "רב אדי בר אבין נסיב

48. ראה יסודי המשפט העברי, ס"ד, עמ' 40-41.

ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד

של רב יהודה, רבא,⁴⁹ רב יוסף ואב"י, ממלאים את שני התלמודים, ורק הידיעות על מגעים עם ראשי הגולה ובני ביתם השימשו במקרה על ידי העורכים של המסכתות השונות? דבר זה רחוק. מכל מקום, מיד עם העברתה של ישיבת פומבדיתא למחזא, בראשותו של רבא, מתגלה מיד המונה שונה לגמרי. רבא עמד בקשרים הדוקים מאוד עם ראש הגולה ואב"י ביה. הוא היה משתף פעולה עמיהם בתחומים מיהלליים שונים.⁴⁴ נשאלת השאלה: מה הם הגורמים שהשפיעו על התרחקותם של ראשי ישיבת פומבדיתא, הנזכרים למעלה, מראשי הגולה, עד לעקירתה למחזא בראשותו של רבא? תשובה לשאלה תמוהה זו צריכה דיון מפורט מאוד, והיא תידון א"ה בקשר לתולדות הישיבה בבבל על ידי ראשי הגולה, לשאלת מינויים, או אישורים, של ראשי הישיבה בבבל על ידי ראשי הגולה, נסיון להציג את הבעייתיות הכרוכה בשאלה זו, בקשר לראשי הישיבה הנזכרים. ודומה, שתכמים אלה היו יוצאים מן הכלל בכל הנוגע להכרתם ולשתתפותם עם ראשות הגולה בהנהגת העדה היהודית בבבל.⁴⁶

מינוי דיינים

הסמכות של ראש הגולה למנות דיינים חוזרת באופן כללי כבר למעלה כמה פעמים. סמכות חשובה זו,⁴⁷ צריכה עיון מפורט יותר, שתכליתו לכדוק את דרכי המינוי, כגון: האם ראשי הגולה היו צריכים להחליט תחילה בראשי

43. קושי מסוים קיים לגבי רבה, ששמו כידוע מתחלף לעתים קרובות בשמו של רבא. בדפוסים מוצאים פעמים שרבה ביקר בביתו של ראש הגולה. במסכת שבת מח א, ורבא בחרא גה א. אולם בשני המקומות גורסים כ"י וכמה ראשונים רבא ולא רבה, ראה ב"ק"ס לשבת באות ד, לבא במרא באות כ. ואילו בבבליים מ"ב א מסופר על ביקורו של רבא בבית ראש הגולה ובפ"מ וכמה ראשונים גורסים רבא. אם כי יש כ"י וראשונים המקיימים את הגירסה רבא, ראה ב"ק"ס ב"ק א' וראה עוד להלן בהערה 63, ובהערה 87. ובשבת כ ב מסופר שאב"י ביקר אצל רבא תמנה אחיה דליש גולאק. וראה שם ב"ק"ס באות ה. בתולין פ"ד ב מסופר על רבה ששמע, אולי, דרשה אפיתחא דבי רייש גולאק. אולם ראה ב"ק"ס שמביא כ"מ תנאים: "רבנא".

44. ראה ברכות מב א; פסחים עד ב; ושם, ק"ג א; מועד קטן י"א א (ושם ב"ק"ס); גיטין לא ב; בבא בתרא כב א; שם, ג"ה א (ושם ב"ק"ס).

45. ועל יחסיו של רבה עם בית ראש הגולה ראה עוד להלן בהערה ב.

46. צור, שלטון ראשות הגולה והישיבות, עמ' 210 ואילך. דו על המינויים של ראשי הישיבה בפומבדיתא על ידי ראשי הגולה, אחר מותו של רבא. לדבריו אלה לא מצאתי יסוד מספיק במקורות.

47. Etlr, "יה עמ' 292, בערך Exilarch רואה את "תפקידו החשוב ביותר" של ראש הגולה במינוי דיינים.

בישיבה ותושיבותו בראש⁵³. ורבינו חננאל מפרש: "היום סמכוני באשישות כלומר היום סמכו אותי בישיבה". מכאן, שבבבל היו רגילים לסמור תלמידים בישיבה.

אבל רש"י מפרש את הדברים באופן אחר לגמרי, ואילו הם דבריו: "אני היום סמכוני באשישות, יום טוב הוא ודרשתי לרבים וחליתי מטורח הדרשת, וקורא אני עלי סמכוני באשישות, הביאו לי סעודה ואסעוד". ובחלוץ קפד ב, מפרש רש"י: "סמכוני באשישות כלומר צריכני חיזוק לפי שטר כתי מכת הדרשה שדרשתי היום ברבים דרשתי חרגל היחתי".

בכך לפי רש"י אין הלשון "סמכוני" רומזת על "סמיכה", אלא היא בקשת אוכל מבני ביתו. מה גרם לו לרש"י לפרש פירוש כל כך שונה מפירושו של הגאונים? אפשר לומר שקשה היה לו ששתי פעמים "סמכוני" את רב חונא בישיבה. פעם אחת כמסופר במסכת ביצה ופעם אחרת במסכת חולין, הרי אין סומכים תלמיד אלא פעם אחת בלבד. אולם אין בה כל קושי. שכן המעשה עם רב אריא סבא אירע, כפי הנראה, רק פעם אחת בלבד. ובאותו מעמד נשאל רב חונא שתי שאלות בהלכה על ידי רב אריא, העורך של חולין ביצה הביא רק שאלה אחת, ששייכת לעניין יום טוב, ואילו העורך של מסכת תביא את השאלה השניה, שקשר לה עם הסוגיה שנידונית שם. שימוש כזה במקור קדום על ידי עורכי השו"ס הוא תופעה רווחת בהלמוד⁵⁴.

לפיכך ייתכן שבמקרה שלפנינו צריכים להכריע לטובת פירושם של הגאונים. ועל ידי כך ניתן לומר שגם בישיבות בבל היו נהגים לסמור את התלמידים⁵⁵. אולם עדיין צריך להוכיח שאמנם ראשי הגולה היו נהגים

השובה, שנתחמרה בצורה מקושעת מאד, מאת רב נטרונאי. על דבריו של הגאון העיר לוי, אוצר הגאונים, יום טוב, התשובות, עמ' 27, בהערה ב, שחם שרד של פירוש על אי היום סמכוני באשישות. ועל דרשות אחרות על כותב זה ראה עשרה ספרים פט"ז ד, מהדורת היזער, עמ' 286 וד"ו.

53. ראה ספרת השלם, כ"ג, עמ' 70 טור ב בערך סמוך. ונתשובת רב נטרונאי, ראה במורה הקודמת, פרש"י: "... ונעשותן ראשי ישיבה". אולם חכמי אשכנז פורשו באופן אחר. ראה להלן פירושו של רש"י. השוה מאירי, בית הבחירה, ביצה, מהדורת לגנר-שילינגר, עמ' 114. והג"ל, בחידושי לביצה, מהדורת וואקסמאן, עמ' מב.

54. על דוגמא אחת ראה במאמרי בתרביץ, לא, תשכ"ב, עמ' 282. אך שם המדובר במסכת אמת. ועוד אחד, בנראה, חילק שיחה מסוימת לפני חלקים, בהתאם לחינוך הסוגיות. ואילו במקרה שלנו מדובר על שתי מסכתות.

55. בעובדה זו מודה גם רש"י. ראה, לדוגמא, תשובת צד ב, ד"ה אהא דיינאי: "על פי ראש גלותא והישיבה", ר' שמואל בן עלי, באחת מאגרותיו שפירסם ר"ש אסת. תרביץ, א, ס"א. תר"ץ, עמ' 82, כותב: "מעולם לא פסקה ישיבה מאב"ר תנו... ועל כן נמסקה ("נמסרה בקבלה", אסף) מדור לדור, מהם נשיאים

כתחמה (נשא כתנת) נפקו מיניה תרי בני סמיכה". הורה אומר: נישואים אלה עלו יפה, שכן נולדו מהם שני "בני סמיכה", שפורשו יוכל להיות גם בנים תראיים לסמיכה, ואכן כתבי יד אחדים, וכמה מן הראשונים, מוסיפים ונורוטים: "סמיכי סלקא דעתך. אלא אימא דחזו לסמיכה וכו'" (שחם ראויים לסמיכה)⁴⁹. מפל מקום, אין מכאן כל ראיה שמכירתה שבבבל היו ראשי הישיבה "סומכים" את תלמידיהם, ורק אחר כך יכלו "ליטול רשות" מראשי הגולה.

נעזי עור בשאלת "סמיכה" חכם בבבל על יסוד סיפור אחד במסכת ביצה כא. שם מסופר כך: "בעא מיניה (שאל ממנו) רב אריא סבא מרב חונא בהמה חציה של נכרי וחציה של ישראל מהו לשחטה ביום טוב, אמר ליה מותר. אמר ליה וכי מה בין זה לנדירים ונדכות (שחציה שלו וחציה לגבול ואסור לשחטו מפני חלק גבוה", רש"י). אמר ליה עורבא פרח (ישורב הפורח למעלה)⁵⁰, השיאו לדבר אחר", רש"י). כי נפק (כאשר יצא רב אריא) אמר ליה רבה בריה לאן היינו רב אריא סבא דמתבתח ליה מר⁵¹ בגויה דגברא רבה הוא (האם אין זה רב אריא סבא שאחא משבתו כחכם גדול, "ולמה דחיתו החל לן בבלימה", רש"י). אמר ליה ומה אעביד ליה (ומה אעשה לו) אני היים סמכוני באשישות רפדוני בהפתוים וגו' (שרי השירים ב ה) ובעא מינאי מלחא דבעיא טעמא וכו'" (ושאל ממני דבר שצריך טעם, "צריך אני להרהר ולעייין בה", רש"י).

ובמסכת חולין קכד ב, מסופר כייצא בן, אלא שרב אריא סבא שאל מרב חונא שאלה אחרת בהלכה מן השאלה עליה שמענו למעלה, ורב חונא השיב לו אותה תשובה. וגם שאלת בנן, רבת, חזרות גם היא מלה במלה במסכת חולין.

אולם בשני המקומות גם יחד אינו מחזור כל צרכו מוכנו של הכתוב משרי תשרים. הערוך, בעקבות מסורת גאונים⁵², מפרש כך: "אותו היום סמכותו

50. כ"י פ, א באגרות תלמוד, בעין יעקב, ראה בדק"ס באת נ. אולם בורגישין, התקופת ס"ד, תרע"ט, עמ' 499 בהערה 1, משיי: "ונראה, שהיא חוספת אחד מן המתקנים שהחשיש לן, סמוכים בבבל מנלן אבל מדברי רב שרירא גאון רוב האי גאון... ראינו שהיו שהשתמשו במלה זו גם בבבל", נכון שהגאונים היו משתמשים במונח זה (כשם שהשתמשו במונחים סנהדרין וכו'), וזה מוכח. אולם השאלה היא, האם התאמויאים השתמשו במונח זה וכאיה מובן. וראה להלן בפנים.

51. רש"י כ"י גורס: "ראה עתה וכו'" ראה בדק"ס באת נ.

52. כ"י גורס: "רב יבא סבא דמשבח לן מר", אולם ראה בדק"ס באת נ. התשוה חולין קכד ב וטעם בדק"ס באת נ.

53. ראה ר"ש אסת, תשובות הגאונים, ירושלים תרפ"ט, עמ' 173 סימן קמט, שמביא

בארץ ישראל היו "דייני בור" או "דייני שיקרא"⁵⁸ תופעה רווחת למדי. תנשיאים היו לעתים קרובות ממונים אנשים שונים לדיינים, אם משום ממונם חרב ומעמדם החברתי, ואם משום ייחוסם ותקפם, בלא כל הכשרה וידיעה בהלכה.⁵⁹ ואילו בבבל אנו שומעים, כנראה, פעם אחת בלבד על "דייני בור"⁶⁰. במסכת שבת קלט א נדרש תחוב: "שבר ה' משה רשעים שבת משלים" (ישעיה יד ה) על ידי מר זוטרא כך: "אלו תלמידי תנאים שמלמדים הלכות ציבור לדייני בור".

מר זוטרא מאשים בבריוי אלה תנאים מסוימים שהיו משתפים פעולה עם דייני בור. בלא שיעלה בדענו לברר מה טיבן של "הלכות צבור"⁶¹. מכל מקום, מר זוטרא איננו מאשים את ראש הגולה שהיה מעמיד אנשים בורים בתור דיינים. וכן אין הוא מאשים את התנאים שהם מלמדים לבורים לדון ולהורות באיסור והיתר בטמא וטהור. האשמות כאלה לרוב, אנו שומעים כאמור, הרכה מאד בארץ ישראל.⁶²

58. ראה, למשל מדרש אבא גוריון בראש פרק א (אולם ראה בהערה בוכר בהערה 1) פתחתא דאסתר רבה ט, וש"נ.

59. על תופעה זו ראה בייחוד בירושלמי, בורים פ"ג סה ע"ד. בנפלי, תפניתים המזיינים והחברתיים של היהודים ביצטורי בתקופת השנה והתלמוד (תורגם מאנגלית על ידי בוציון סגל, ירושלים, תשכ"ז) בייחוד בפרק ב. ר"ש ליברמן, J. Q. R. כרך לו, עמ' 362-364. אלת, הנזכר למעלה בהערה 56. אולם תרמ"ט הלכות סנהדרין פ"ג ה"ז מוכיח גם "ראש גולה", ליד סנהדרין או מיל שמעמדים "דייני גוינו הגו וכו'".

60. לפי אוצר לשון התלמוד, עמ' 172 טור א. מעניינת היא דעתו של הרמ"ה, שסמכותו של ראש הגולה למנות דיינים, תופסת גם במקרה שמינה הזויש. ואלו הם דבריו: "האי מאן דבעי למידן דינא וכי טעי ליפטר טמע מינה דאכולי עלמא קאי ואף-על-גב דלא הוי מומחה. והיינו טעמא דפטור דכין דכתב לא יסור שבט מיהודה וירשינו אלו ראשי גלות שכבבל שורדיו את ישראל במקל. ושמע מינה מואהירייתא אית ליה לריש גלותא רשותא למיניי מאן דבעי והיה ליה בהפקר בית דין וכו'" (יד רמ"ה לסנהדרין ה ד"ה אמר). וראה כפותר ופטר, מהדורות עידלמן—רוסברג, עמ' 51. השוואה לדברי הרמב"ם, למעלה פ"ג (עמ' 40). צורי, שלטון הנישואות והתע, עמ' 38, מסק על דייני בור כבבל מן הגמרא סוטה כב ב. מדבריו של רב חמון בר יצחק, ואין משם ראיה, שכן רב חמון מוכר על דימראין עצמן כפרושים" ולא על דיינים. ראה ברש"י, ד"ה דמטמא.

61. מובח זה תופע כנראה רק פעם אחת בתלמוד הבבלי. ראה אוצר לשון התלמוד, כרך יא עמ' 818 טור ג.
62. בארץ ישראל גם החזירי דין "שלא ישב תלמיד בור לפניו". ראה שבתות ל ב. וראה דבריו הקשים של רב עזאי על דיינים מסוימים בדברים רבה, מהדורת ר"ש ליברמן, עמ' 13 ובתורות 10-16.

להזיזו עם ראשי השיבה לפני שהעניקו "רשות" לתנאים לכתן כדיינים מומחים, וכדרך שאנו מוצאים את הנהגה שהיה בארץ ישראל⁶³. הוכחה ישירה לנהג זה בבבל אין בידנו⁶⁴. ויש ללמוד על כך בדרך עקיפין. מן העובדה שבבבל, בימי האמוראים, אין למצוא "דייני בור", כחשיבה נכרת; שמיינים בא להם שלא על יסוד תכשרתם ואישיותם הדתית, כמז שאנו מוצאים דיינים כאלה בארץ ישראל.

ראשי ישיבות ומתם אבות בת דייני, ולא ימשו ראשי הישיבות, כל אחד ואחד מהם בחור מי שהוא ראוי ליישבה וקוראו (ראה סנהדרין יג ב) ומסכים עליו וסומכו... ואם יאמר האומר... כי אין סמיכה בתוצה לארץ... הני מילי לדון דיני קנסות. אבל לדיני הוצאות תולאות יש סמיכה... והמעיד על היסוד, היה אשר יסדנהו מהגה ראשי הישיבות בבבל מימות רבנו רב ועד היום הות, כל אחד ואחד ככתוב בכולנו ואגרותיו, כי אין ראש אלא מי שמקבל רשות וגדולתו מהראש שהיה לפניו... וראה על הסמיכה בבבל גם בירושלמי.

הנזכר למעלה בהערה 49 עמ' 400-404.
56. ראה, לדוגמה, את בערי של ר' יבא, ירושלמי סנהדרין פ"א ט ע"א. אולם Buehler, Das Jerusalem in Jerusalem, עמ' 163 בהערה 144, מביא ממדרש הגדול במדבר כו יח: "אמר רבה בראשונה וכו'". ובמהדורת פיש, ח"ב רנב מביא: "אמר רבא וכו'". ואינו מציינ גורסה אחרת ואפשר ש"רבא" זה איננו אלא שיבוש מעתיק, שהפך ר' בא ל"רבא". וראה ר"ח אלבק, ציון ח תשי"ג, עמ' 89. בירושלמי, הנזכר בהערה הקודמת, עמ' 366 ואילך. אלת, מחקרים בתולדות ישראל, כ"ב, עמ' 33-39 ובהערות שם.

57. רש"י למד שראש הגולה "סמך" תנאים מעורבין את כולה וכו'". ועל דין זה שואלת "עיר של יחיד ונעשרה של רבים מערבין את כולה וכו'". והע דין זה שואלת הגמרא: "היכי דמי עיר של יחיד ונעשרה של רבים?" והיא משיבה: "אמר רב יהודה בעני דייקרתא (אחות קרקע גדולה. ראה Geiger, WZMK, כרך מב, 1935, עמ' 126) דריש גלותא. אמר ליה רב חמון מאי טעמא. אלילמא משום דשיכחי גבי הרמאז מוכרי אהדי (אם משום שמצויים אצל השלטון מכירים זה את זה) בלחו ישראל נמי בצפרא דשבחא שכיחי גבי חדיי וכו'". (כל ישראל בשבת בבקר מצויים אצל אצל אלו). ופירש רש"י "משום דשיכחי רבים גבי הרמאז, אצל המושל, דהיינו ריש גלותא ליטול רשות לדון ולהחיר בכורות(?) ולסמך". מנין לו לרש"י שמדובר בתלמידי תנאים? פוסט שונענו (וכן כמה רש"י וראשונים, ראה בקיצ"ב באות ש) גורס: "משום דשיכחי רבנו גבי...". ועדיין קשה מנין לו לרש"י שראש תלמידי היה נתון רשות לחחיר בכורות? זכות זו הייתה שמורה, כידוע, לנשיא שבא". ראה יומא ע"א; הרמב"ם בהערה בתורה פ"ג ה"א; ת"ל בפירוש למשנה בכורות פ"ג מ"ז, ועוד. ולפיכך נראה יותר פירושו של המאמר לעירובין שם. מארי, בית הבחירה, עירובין רכג, טור ב, מפריש...". נעשרה של רבים, משנמלך ריש גלותא לקבוע פקד לשם לדון ולהורות מצד שדרגלי רבים מצויים שם מחמת השלטנות".

שהביא בשם רב שרירא גאון את הדברים הבאים: "... כל רב מבבל... ורב מרומי בבבל המסורין בישיבת שלחן"⁶⁸. והואל ורוב הדיינים בבבל היו בעלי תואר רב, הרי ברור שהם וכו' לתואר זה לפני היותם לדיינים מוכרים על ידי ראשי הגולה.

רשאים אנו, איפוא, לסכם ולומר: שהתנהג הרווח בבבל במינוי דיינים היה בעל שני שלבים: ראשית הוסמך תלמיד על ידי רבוטנין, ורק אחר כך היה יכול לבקש "רשות" מראש הגולה כדי שיתושב דיון מומחה⁶⁹. מסקנה זו מיוסדת, כמובן, על ההנחה, שבמחומם רגיש וחשוב זה היה שיתוף פעולה פורה בין ראשי הגולה וראשי הישיבה.

נשאלת עוד שאלה אחת: מה היה תכנו של כתב המינוי שראש הגולה העניק לדיינים? דומה, שמן התלמודים עצמם אין ללמוד על כך דבר ברור לכבל⁷⁰. במסורת גאונים אחת המפורשת את המונח "אגרת רשות", אנו שומעים על תכנם של כתיב מינוי שראשי הגולה היו מעניקים לדיינים. במסכת מועד קטן פ"ג מ"ג שונה התנא: "ואלו כותבין במועד... קודשי נשים... ונגרות בית דין ואגרות של רשות". בירושלמי, שם, פ"ג פב ע"א מפרש: "ואגרות של רשות זו שאילת שלום"⁷¹. אולם לדעת המאזנים יש למונה את מובן אחר. ואלו דבריו של רב צדוק גאון: "אגרות של רשות, כתב שכותב ריש גלוחה לשופט ונותן לו רשות לילך⁷² וללמד את ישראל. אסור והותר ולהורות לתן דברי תורה ושמו בלשון ארמי יפתקא דדינאות"⁷³.

קשה להכריע איזה משני הפירושים הוא עיקר⁷⁴. שכן, גם הקריאה של

68. ערוך השלים י"א עמ' 6 טור ב, בערך אביי. וראה לוי, אגרת רש"א, עמ' 128, ושם, בהערה ט, ורבינו נסים, היכור יפה מהלשונות, מהדורת הרשב"א, עמ' מה; ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 475, וראה ר' שמואל בן עלי, באחת מאגרותיו שפורסם ר"ש אסף, תרבי"א ס"ב תר"ץ, עמ' 82.

69. מצינוני לדעת, אם אירעו מקרים שראשי הגולה היו מסרבים לבעלי תואר "רב" ליתן רשות לדון. לא עלה בידו למצוא מקרים כאלה.

70. על הנוסח של מניין בארץ ישראל, ראה, לדוגמה, סנהדרין ה' א. וראו פרשנים של רבינו חננאל, בעל הערוך, הרמב"ם, תוספות הרא"ש ועוד. וראה תרי"ט למשנתנו.

71. "גלוחן או ללמוד בישראל וכו'". כך צריך להשלים. ראה אוצר הגאונים, משקין, התשובות עמ' 23 בהערה י'.

72. ראה אוצר הגאונים, הנוכח בהערה הקודמת, סימן ג, ושם עמ' 24 סימן ג. ראה מביא לוי, שהבהיר גדולות מתרגם "יפתקא דרשותא".

73. רש"י, מהדורת קופפר, עמ' 62 מביא שני פירושים: "צוי השליטון לישא אחרניא אגרות של שלום", ואינו מכריע. וכיצא בו בתוספות, ד"ה ואגרות. רבינו גרשום, מהדורת וק"ש עמ' צד, מפרש: "צוי וקנס של שליטון".

מכאן נסיק שתי מסקנות. האחת, כי התופעה של דייני בור בבבל היא כנראה תופעה שולית. השנית, שאין כל רמז שראשי הגולה היו מעמידים בורים בתור דיינים (כמו בארץ ישראל). סימן לדבר, שראשי הגולה בבבל היו ממנים דיינים שהוסמכו קודם על ידי ראשי הישיבה, או על דעת רבוטנין המוסמכים.

ברם, המונח "דייני דחצצתא", שנופתש על ידי חוקרים שונים כותה ל"דייני בור", צריך עיון. מונח זה מופיע, כנראה, רק פעם אחת בתלמוד הבבלי. במסכת בבא בתרא ק"ג ב מסופר כך: "החזיא דאמר ליה להבריה נכסי לך ואחר"ך לפלוני. וראשון ראוי לירשו הוה שריב ראשון (מת ראשון). אתא שני קא תבע. סבר רב עיליש קמיה דרבא⁶⁸ למימר שני נמי שקיל אמר ליה דייני דחצצתא הכי דייני וכו'".

המונח "דייני דחצצתא" נחפרש על ידי הערוך, ורבינו חננאל, בעקבות המאזנים, דייני "בית הקברות"⁶⁹. והרשב"ם, שתכיר את הפירוש הנוכח, כותב: "דייני דחצצתא, דייני פשרה שאין בקיאותו בדיון וחוצצין מחצה לוח ומחצה לוח כדין ממון המוטל בספק"⁶⁹. וגם האחרונים מציעים פירושים שונים למונח זה⁶⁹. הצד השווה בכל הפירושים, שדיינים אלה לא נצטיינו בדיעתם בהלכה במקרה הקונקרטי הנוכח. אך אין ללמוד מכינוי סתום והד-פעמי על קיומם של דייני בור שחממו על ידי ראשי הגולה.

ובכן, תוררים אנו למסקנה האמורה למעלה, שראשי הגולה לא היו ממנים דייני בור. וגם התואר "רב" שהוא תוארם של אמוראי בכל⁶⁷, ניתן להם על דעת רבוטנין בלבד, בלא התערבות ראש הגולה, כפי שאנו שומעים בערוך,

63. י"ג: "רבה". ראה בקי"ס באות ע.

64. ראה ערוך השלים, כ"ג עמ' 477-478 בערך חצצתא. קהותי, שם, סוכר: "שונה שאינו מלומד", דבריו אלה נדחו על ידי גידור, תוספות הערוך השלים עמ' 193 בערכו.

65. וכך פירש גם יאסטרוב במילונו.

66. לוי, במילונו התלמודי, כ"ב, עמ' 100-101. בערכו, מפרש "חצצתא" כמובן אולם נפרד מעיקר הישיבה, וכו' היו לומדים תלמידים שלא הגיעו לדוגת הוראתה, ואילו ששנוביץ, תולדות תפוסקים, ח"א עמ' 6, כותב: "ודבר ריש גלוחה היו דיון דינא דפרסאי... שלם הקפידו על זה שהיו הדיינים חמרים בתורה", ושם בהערה 9: "הדיינים הללו היו נקראים בשם 'דייני דחצצתא', ולפעמים היו ראשי גלוחה ממנים אותם כדי שיתוקו את כח ממשלתם, או מחמת שחוד וכדומה". והוא מפרש על תוספות שבת דף ד ד"ה אי איכא. ולא מצאתי תוספות זה.

67. ראה בסדר תנאים ואמוראים, מהדורת כהנא, עמ' 32: "כל רבי מאי וכל רב ומר מבבל". ובמהדורת נויבאר עמ' 109.

של הכרוני⁸⁶. ובמידה שהתעוררה שאלה של תלות הדיינים בראש הגולה הרי היא היחה בתחום הכלכלי, ולא בתחום היריות הדין והתקיעה בהלכה. שכן קיים היה איסור על הדיין ליטול שכר על דיניו⁸⁴, ולשאים אנו להנתי, על יסוד כמה עדויות מפורשות, שהדיינים גם לא קיבלו שכר מבית ראש הגולה. לפיכך נעיינו בקיצור נמרץ במקורות ונראה כיצד פתרו את שאלת קיומם הכלכלי של הדיינים בבבל בימי האמוראים.

במסכת כהנכות קה א מסופר על קרנא, אחד הדיינים הגדולים בבבל בימי של שמואל⁸⁶, שהיה מתפנס מבדיקת טיב הדין, וכאשר ישב לדין היו משלמים לו שני הצדדים דמי בטלה. ואילו רב הונא היה מבקש שעמידו במקומו שכרי שיעשה את עבודתו, ואזו כד ישב לדין. כך היה דרכם של דיינים שהיו מתפרנסים כשכרירים, ואילו דיינים אחרים היו בעלי קרקעות, שעובדו על ידי אריסים, חוכרים ושכירים⁸⁸. מכל מקום, אין למצוא עדות במקורות שהדיינים היו נוטלים שכר מבית ראש הגולה. ואין ספק שמשלום מבית ראש הגולה לדיינים היה עלול לגרום לקיפוח בהכרעותם העצמאית של הדיינים, ולעוות את מערכת בתי הדין ויושר שיפוטם בכלל.

אמנם תלות מסוימת של ראש ישיבה זה או זה בבית ראש הגולה אין להכחיש. על כך אנו שומעים מן המקרה הבא: "רבא⁸⁷ ורב נחמן בר יצחק⁸⁸

83. סדרי ארגון זה תוארו על ידי וויינגרט, ראה למעלה בהערה 80.
84. ראה בכורות פ"ד מ"ו; תוספתא, שם, פ"ג ה"ח. ו"ש ליברמן, תוספת ראשונים, כ"ב, עמ' 268-269. וכתובות קה א.

85. בסנהדרין יז ב נאמר "דייני גולה קרנא". הרשב"ם לבבא בתרא נא רע"א מפרש בדיני גולה שמואל וקרנא. ראה הפנמן, הנזכר פ"ה בהערה 31. עמ' 27 בהערה 7. ויש להוסיף שגם רבינו גרשום, בבא בתרא ע ב, כותב: "דייני גולה דגרסינו בכל התלמוד היינו שמואל וקרנא". אולם ישנו קושי מסוים בגירסה האמורה משום שלפני כן אמרת תגמרא בסנהדרין, שם: "רבנתינו שבבבל רב ושמואל". לפיכך קשה להניח שמי שהתכוון בכינוי "רבנתינו שבבבל" לשמואל, התכוון בכינוי "דייני הגולה" גם כן לשמואל. אלא ייתכן שלפנינו שתי מסורות, הכינוי "דייני" הוא אולי קיצור מן הכינוי "דייני ראש הגולה", השערה זו מתבררת גם על יסוד הוואה עם הכינוי "דייני ארץ ישראל ר' אמי ר"י אסי" (שם), ר' אמי ר"י אסי היו דיינים בבית דינו של הנשיא בא"י (ראה חזקוני, סניג, שנה ג, כ"ז, ת"ש, עמ' כו-לה; קצג-רא). וכך נדחים דבריו של Koenigsberger, הקדמ ב, פטרסבורג תרס"ח עמ' 148-150. אולם ראה חזקוני של יד מלאכי, כלל קמג, על דייני גולה.

86. ראה על כך בספרי, הנזכר פ"ד בהערה 22, עמ' 39-122.
87. יש כ"י שגורסין "ירבד", ראה דק"ס לגיטין שחיבר פלדבלום.
88. הערוך, ערוך תשלם, כ"ב, עמ' 252, טור ב, בערך גהרק גורס: "ירב אהא כר יעקב", ובמעריך בערכו גורס: "ירב נחמן בר יעקב".

86. ראה דבריו הקולעים של ז' פרוקל, MGWJ, כ"ב, עמ' 32, בערך תכות:
87. Die Resch-Galutha... hatten auf die innere Leitung der Gemeinden selbst keinen Einfluss; diese war theils durch Herkommen, theils durch gesetzliche Vorschriften geordnet".
88. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:
89. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:
90. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:
91. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:
92. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:

"רשות" איננה בטוחה כל צרכה, יש מנחקים תיבה זו ברי"ש שוואית⁷⁶, ואחרים ברי"ש פחותה⁷⁷ או קמוצה⁷⁷, ולכן אין לדעת אם מדובר על רשות (רי"ש קמוצה) במונח מלכות, או על רשות (רי"ש שוואית) במונח זכות, ומה שברור בכל הדברים האמורים בה, שדברי הגאונים משקפים את הנהגה שהיה רווח במונח⁷⁸, או אין זה מן הנמנע, שגם בימי האמוראים היה ראש הגולה נוהג לכתוב כתבי דיניו לדיינים. וספק הוא אם כתבים אלה מכונים היו אגרות של רשות ואם לאו. אולם לא חשש קובני.

לאחר שנחברר שראשי הגולה היו ממונים דיינים, בשיחתו עם ראשי הישיבה⁷⁹, מתעוררת שאלת המלות של הדיינים בראשי הגולה והפיקוח של האחרונים על הראשונים. חוקרים שונים סוברים שהפיקוח של בית ראש הגולה על הדיינים גרם לקיפוח מעמדו העצמאי של "הקהילות" בבבל⁸⁰. דעות אלה אין להן מקור מפורש בספרות חז"ל ואין להן גם אחיזה במציאות במידה והיא ידועה לנו⁸¹.

קודם כל יש לזכור שבימים ההם לא היו בני העדה היהודית, בארץ ישראל וגם בבבל, מאורגנים בקהילה מקומית אחת⁸². בדרך כלל היו מאורגנים מסביב לבית כנסת אחת, "ובני הכנסת" היו דואגים לצרכים הדתיים השונים

75. כך מנקט ח' ילון, ששה סדרי משנה, מפורשים על-ידי אלבן.

76. פירוש לאחד הקמוצות על הרי"ף מסכת מועד קטן, מהדורת זק"ש, עמ' קב-קכ; "אגרות רשות פירשו בירושלמי אגרות שלום בין אדם לחברו. ויש גורסין אגרות רשות (בהערה 137: "הרי"ש מנקיטת כתי"י בפתח") והן אגרות שעשה המלך או ראש הגולה למי שבמנין אותו דיין על מקום אחר".

77. המאמר, בית הכהונה, מועד קטן, עמ' קד כותב: "...יש גורסין של רשות בקמנות הרי"ש, ומפרשים שאם הוא גובר של מלך כותב הוצאותיו כדי שלא ישכח ויפסיד וכו'".

78. ראה מכתב מינוי מפורט מאד שפירסם הרבני, תשובות הגאונים, עמ' 80 סימן קפ, ושם עמ' 355-356 בהערות. וראה ר"ש אסף, בתי הדין וסדרותם אחרי חתימת התלמוד, עמ' 38-40.

79. פונק, הנזכר פ"ב בהערה 17, כ"א עמ' 36, אומר, שראשי הגולה היו ממונים דיינים ליישובים השונים, לאחר שהללו נבחרו על ידי התושבים. דבריו הם ללא כל יסוד.

80. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:
81. יתיר חזקוני היה וויינגרט, MGWJ, כ"ד מא 1897 עמ' 596, המדבר על השפעה בעקביות.

82. ראה דבריו הקולעים של ז' פרוקל, MGWJ, כ"ב, עמ' 32, בערך תכות:
83. Die Resch-Galutha... hatten auf die innere Leitung der Gemeinden selbst keinen Einfluss; diese war theils durch Herkommen, theils durch gesetzliche Vorschriften geordnet".
84. ראה ירמיהו ז' עמ' 38-40, גוטמן, EJ, כ"ז, עמ' 32, בערך תכות:

ברורה נוספת, שהיו ראשי ישיבה דיינים בבבל שלא נטלו רשות מראש הגולה, ודיניהם דין 92. צדיפתם של הדיינים שנטלו רשות מראש הגולה, על עמדתהם שלא נטלו רשות היא כמות פנייתם, להזמין לדין 93 ולבצע גזר דינם, והפטר מהשלים במקרה של טעות.
לפיכך מסתבר לומר שרבים מן הדיינים קיבלו עצמם של רב ושמואל, ונטלו רשות מראש הגולה (סנהדרין ה' א) על מנת לחזק את מעמדם ואת סמכותם, ולשם הצלחתם במילוי תפקידם בתור דיינים. הם עשו זאת לא רק בלי לקפח את חופש הכרעתם האישיה בענייני הלכה וחוראה, אלא גם ממתן לעתים קרובות ביקורת קשה נגד בית ראש הגולה, כפי שיתברר להלן.

פסוקים רשומים
בשם רשומים
[מחזורי רשומים]

סימן רשא גורס: "... דרבה בר בר חנה כי היה מוצי וכו'". (צייטלין, J.Q.R. כרך לא, 1940—1941, עמ' 292—294, איננו רואה כאן גירסה, אלא שינוי גורסה, זיהוי לצורכי עצמו של ריב"ש). ברם גם גירסה זו קשה היא, שכן רב נטל רשות מרבי ולא מרי חייא (ולכל המהרה, בהתאם לבקשתו של ר' חייא מרבי. ראה סנהדרין ה' א) ודברי רבה בר רב הונא מוכיחים שוב, שלחזאר רב אין כל קשר לגטילת רשות. והכינוי "מורה הוראה", ששמואל כינה לעצמו, כחובות עם א, נתפרש על ידי רש"י, רבנו יהודה בר נתן (מהדורת אפשטיין, עמ' 63, תוספות רי"ף, ואחרים, ששמואל נטל רשות מראש הגולה לדון. אולם גירסת גאונים, וכמה ראשונים, הזתה: "מיראי הוראה אני". ראה אוצר הגאונים, כחובות, הפירושים, עמ' 47 סימן רלן, ובהערות ה' ו, וראה בשיטה מקובצת למסומנו, ד"ה קרעיה, דבריו של הרשב"א.

92. וסיכם זאת מאירי, בית הבחירה, סנהדרין עמ' 12: "כשם שתלמיד צריך רשות לדון כך הוא צריך להורות באיסור והיתר, אלא שאין צורך בו לרשות ראש גולה או נשיא. ודיו שירשהו רבן תראוי לכך וכו'".
93. ראה, לדוגמה, בחידושי הר"ף, וראה אוצר הגאונים, סנהדרין עמ' כח סמונים ס—סא ושם בתערוה.

היו יחבי (היו יושבים) היה חליף ואויל (היה עובר ובא) רב נחמז בר יעקב דיתבי בגוהרקא דדתבא (שהיה יושב בכסא זהב, שעבדים היו נושאים אותו) 89 ופרס עליה סרבלא דכרתי (שהיה פרוס עליו כסוי תכלת). רבא 87 אול לגביה (הלך אצל) רב נחמז בר יצחק בר אול לגביה, אמר (רב נחמז בר יצחק) דלמא מאנישי דכי ריש גלותא נינתו, רבא צריך לתו אנא לא צריכנא להו" (גיטין לא ב).

אין הנמרא מפרשת במת רבא היה "צריך" לאנשי ראש הגולה. אפשר שהיה זקוק להמייכמם בתכמי הישיבה, כאמור למעלה, ואפשר לשם טיפוח מעמדו האישי, ועוד אפשרויות אחרות (ראה, שם, בתוספות ד"ה אנא). אך מכל מקום, אין כל יסוד סביר לדבר על קיפוח מעמדם של דיינים, או אף של "קהלות" שלמות, על ידי ראשי הגולה משום שהדיינים היו "נוקטים רשות" 90 מתם.

ואפשר שהיו גם דיינים בבבל שלא "נטלו רשות" מראש הגולה, אם משום שלא רצו או משום סיבה אחרת (ואולי ראש הגולה סירב ליתן להם?). על רב יוסף שמענו כבר למעלה (עמ' 105) שאין הוא רואה כל הכרה בנטיית רשות. ובסנהדרין ה' א אנו נומעים, שכמה אמוראים נודעים, בהם ראשי ישיבה, "נטלו רשות" רק מרבותיהם. וכך מסופר שם: "רבה בר רב הונא כי היה מוצי (כאשר היה לו ריב) בהדי דכי ריש גלותא (עם אנשי ראש הגולה) אמר לאו מליניכו נקיסנא רשותא (לא מכס נטלתי רשות, "איני כפוף לכס", רש"י), נקיסנא רשותא מאבא מרי ואבא מרי מרבי רבא חייא רי' חייא מרבי".

אין אנו יודעים על מה רבן, אך דבריו של רבה בר רב הונא מרמזים ששען שהיה עומד ברשות עצמו ואינו כפוף להם 91. מכל מקום זוהי עדות בעקבות אפשטיין, פירוש הגאונים לסדר סוחרות, עמ' 14 בהערה 18. והמעורר בערך גרמק מחאר במפורט.

90. הרבה דברים נאמרו על המובן של הממה "קיסית רשות", או "נטילת רשות", שהיה מונח רווח תן בא"י והו בבבל. ברם בא"י היה לו מובן אחר. נאציין רק שמה אחרים של חוקרים שנשאו ונתנו כמות זה. ערד מליו, ערד אפסרת. ר"ש קליין, M.G.W.J., כרך 78, עמ' 164—168. מרמורשטיין (Marmorstein), The Old Rabbinic Doctrine of God, 1937, עמ' 146—148.

91. וכך כבר פירש רש"י, שם, ד"ה לא מליניכו. אמנם דבר מוקשה הוא שדווקא רב חוגה, שהיה קרוב קרבת משפחה לראש הגולה, לא נקט רשות מנית ראש הגולה. ואמנם "במילוא דעלמא הוא דאוקים להו" (שם, שם), בשי"ת ריב"ש, הגולה.

ראשי גולה בימי האמוראים באגרת רב שרירא גאון

התואר מר *

בשני התלמודים נזכרים רק ראשי גולה בודדים בשמם ובתארים: ראש גולה או ריש גלותא¹. רב שרירא גאון מוסיף ב"אגרת רב שרירא גאון", ראשי גולה אחדים שזכרם לא בא בתלמודים. ואגב עיון בדבריו תתעורר השאלה — באיזו מידה היתה בידי רב שרירא קבלה, בכתב או בעל פה, על תולדותיהם של ראשי הגולה בימי התלמוד, כדרך שהיו בידיו, ובידיהם של הגאונים שקדמו לו, "ספרי זכרונות"², שהכילו רשימות על השתלשלותה של ראשות הישיבה בבבל בימי האמוראים³ והגאונים.

רב שרירא נשאל, בין השאר, על מובנם של תארים שונים של הו"ל ועל ההבדלים ביניהם. לענייננו כאן חשובה תשובתו של הגאון על מובנו של התואר "מר". ואלה הם דבריו: "אבל מר אחת משני דרכים, או מי שזה עיקר שמו, כגון מר בר אממר, מר בר רב אשי או מי שזה חלק משמו, כגון מר קשישא ומר ינא בני רב חסדא, אלו דרך אחת. ודרך שניה ראשי גליות שבבבל והנשיאים המעותרים לנשיאות מבית דוד. כגון מר עקבא, מר יוחנא, מר יהודה ומר זוטרא"⁴.

* נדפס ב" Proceedings of American Academy for Jewish Research Vol. XXXV, 1967 pp. 43-74.

1. א' קראכמאל, פירושים והארות לתלמוד בבלי, לבוב, תרמ"א, עמ' 5, מונה שלושה ראשי גולה שנוכרים בתלמודים בתארים המלא. ואלו הם: רב הונא (הראשון, שחי ופעל בימיו של רבי יהודה הנשיא), מר עוקבא, ועוקבן בר נחמיה (בבא בתרא, נה א). המבורגר, Real Encyclopädie des Judentums, כרך ב, 1901, ערך Exilarch עמ' 215, מונה ארבעה ראשי גולה. הוא מוסיף על הנ"ל את מר שמואל. עליו נדון להלן בפנים.
2. עיין א' עפשטיין, ספר הזכרון לא"א הרכבי, עמ' 164 ואילך (מקדמוניות היהודים, עמ' תי ואילך). י"נ אפשטיין, מבואות לספרות האמוראים, עמ' 610. ולאהרונה העיר על שאלת מקורותיו של רב שרירא גאון ר"ש אברמסון, במרכזים ובתפוצות בתקופת הגאונים, עמ' 107.
3. קיומן של רשימות האמוראים בידיהם של הגאונים היא שאלה פרובלמטית. במידת־מה תתברר השאלה בהמשך מאמרנו זה.
4. מהדורת ליון, עמ' 126. בין הראשונים שהביאו תשובה זו יש להזכיר את הערוך, ערך אביי, ערוך השלם, כ"א, עמ' 6 טור ב; יוחסין השלם, מהדורת

ראשות הגולה בבבל בימי המשנה והתלמוד

תחילה נבדוק למקורו, או למקורותיו, של רב שרירא בדבריו האמורים. נפתח במר יוחנא, ונמשיך בסדר שרב שרירא מנה אותם, פרט למר עוקבא, שעליו כבר דובר למעלה (בעמ' 65) ⁵.

מר יוחנא

ב"מ לזין מעיר שכוונת הגאון למר יוחנא שנוכר בחולין, קלג א, או ל"דבי מר יוחנני", שנוכר בעבודה זרה, טז ב ⁶. אולם, בחולין, שם, מסופר על רבא ורב ספרא שביקרו בביתו של מר יוחנא בריה דרב חנה (בכ"מ: הונא. ועיין בדק"ס למקומנו בהערה כ) ⁷ בר אדא. ואמרי לה לבי מר יוחנא בריה דרב חנא בר ביזנא. ובהמשך מסופר על הכיבוד שנכתבו בביתו. אך אין כל זכר בגמרא שהמדובר הוא בביתו של ראש גולה.

ובמקום השני, שעליו הצביע לזין, בעבודה זרה, מסופר שמר יהודה, שהיה ראש גולה, לפי דבריו הנזכרים של רב שרירא, סיפר לאבני על מנהג שהיו נוהגים בביתו של "מר יוחנני". ואפילו אם נניח שמר יוחנא זהה עם מר יוחנני ⁸, הרי אין בגמרא כל ראייה שהלה היה ראש גולה. דומה, שרב שרירא גאון לא הסיק מדבריו הגמרא בחולין ובעבודה זרה שמר יוחנא (= מר יוחנני) היה ראש גולה ⁹.

כמו כן אפשר לראות שרב שרירא לא למד את דבריו על מובנו של התואר

- פיליפאוסקי, עמ' 83, טור ב — עמ' 84 טור א. ועל כ"י של תשובה זו עיין ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 475 בהערה 22.
5. וראה עוד במאמרי בתרביץ, לא, תשכ"ב, עמ' 281—286.
6. עמ' 126 בהערה ח.
7. בילקוט המכירי, משלי, מהדורת גרינהוט, נז סע"ב—נח רע"א גורס: מר יוחנא בר בר חנא בר אדא. ואמרי לה לבי יוחנא בר בר חנא בר ביזנא".
8. עיין בדקדוקי סופרים למועד קטן, עמ' 78 בהערה מ. ושם, לעבודה זרה, עמ' 37 בהערה ג.
9. והעיר על כך לאחרונה ר"ש אברמסון, רב נסים גאון, עמ' 475 בהערה 22, שהסתמכות על הגמרא בחולין היא: "טעות, שהרי מפורש שם בריה דרב חנא בר אדא ואמרי לה לבי מר יוחנא בריה דרב חנא בר ביזנא, והוא לא היה נשיא [=ראש גולה] וכוונת רבינו לזו של מועד קטן כד א, לפי גירסת כתבי יד ושאלות (הגהות דקדוקי סופרים דף לט ע"ב אות מ) בזמן שמואל". הערתו של אברמסון השובה מאד. אך היא לא תקרב אותנו בלי מקור נוסף לפתרונו של השאלה שמעסיקה אותנו כאן. שכן גם אם גורסים במועד קטן כד א, מר יוחנן, ולא רבי יוחנן, כמו בדפוסים האחרונים, ששאל משמואל: "יש אבילות בשבת או אין אבילות בשבת", אין משם כל ראייה שמר יוחנן היה ראש גולה. ברור הוא, איפוא, שרב שרירא לא הסיק מן הבבלי שמר יוחנן (=מר יוחנא=יוחנני) היה ראש גולה.

ראשי גולה בימי תאמוראים באגרת רב שרירא גאון

ראשי הגולה בסדר עולם זוטא. מכל מקום, מן הראוי להעיר שבעל סדר הדורות, בערכו, כתב: "וראה כי היה ראש גולה והיו עבדיו פריצים"⁹⁸. כפי שהתברר להלן, סמך המחבר על מקרים שונים שעלהם מטופר בבבלי על מר שמואל מר. ולא ראה כן לפניו בכרונות של ימי הביניים⁹⁹. לכן עשיתי עיון זה לרמזו שרב שרירא גאון לא סמך רק על הגבלי שעה שלא הייתה בפניו קבלה.

במסכת ביצה יד רע"ב מטופר: "רב פפי¹⁰⁰ אקלע לבי מר שמואל אייתר ליה דייסא ולא אכל. ודלמא במפתשת קטנה עברדו. דחזייה דהיה דייק טפי... ואי בעית אימא שאני כי מר שמואל דאיכא פריצותא דעבדי". מכאן הסיק בעל סדר הדורות שמר שמואל מר (או: מרי) היה ראש גולה. ודבריו נדחו על ידי רבנבוןק, שעיר תורת בבלי, עמ' 530, משום שהמזדכר כאן הוא במר שמואל ולא במר שמואל מר (או מרי). ואף מר שמואל מר לא היה לדעתו ראש גולה "אלא עשיר גדול מאד ולא היה חכם גדול דורש מודעת". אולם ביחד עם זאת הוא מציין שבחלכות גדולות, מהדורת הילדסהיימר עמ' 182, גרס: מר שמואל מרי, ובדק"ס העיר שהר"ף, כ"י, גורס גם הוא כך¹⁰¹. ומכאן, שכל זאת היה לו לבעל סדר הדורות על מה לסמך. אך דומה שבמקרה זה קשה להכריע רק על פי הגירסות השונות. יש לנסות להגיע להכרעה על פי ראיות ענייניות מתוך הגבלי.

ראשית יש לשים לב ללשון "פריצותא דעבדי". שכן על חששם של אמוראים אחדים מפני עבדיהם של ראשי גולה, שלא שמרו כהוגן על דינים שונים, יש לנו עדויות ברורות. לדוגמה: "אמר רב אשי האי מילתא בעו מינאי דבי רבנא (בדפוסים: רב)¹⁰² נחמיה ריש גלותא. מהו להכניס מיין ומינו ושאינו מינו לדיך, כיון דאיכא מיניה בתר מיניה גריק או דלמא אפילו הכי לא. ופשטי להו לאיסורא דלא כהלכתא משום פריצותא דעבדי". במקרה זה, כמו במקרה שעליו מסופר בביצה הנ"ל, מכוננת העדות הן מצד העניין שהתלמדיו קראו לו מר. ואם לדייק הרי הגאון אמר "כגון", כלומר שאיננו נוטה את כולם ונתון רק לדוגמה.

98. וכך גם סובר הייסאן, תולדות ת"א, עמ' 1149, טור ב.

99. ר' אבהם וכו', שו"ת אולם אה צורי, שלטון ראשות הגולה והשיבת עמ' 201.

יודילוביץ, מחווא, עמ' 96-97.

100. בדק"ס נביא מן הראשונים שגרסו: "רב פפיא".

101. למסכת ביצה עמ' טו באות ט.

102. רבנא בתור תואר של ראשי הגולה מובא אצל רב שרירא, שם, עמ' 126:

"ומביה דוד שקורין אותו רבנא נחמיה ורבנא עוקבא בני ברתיה דרב (תולין צב א) ואמרין אדבריה רב חסדא לרבנא עוקבא ודלשי". וראה כבא מצינא צא ב.

ראשות הגולה בבבל בימי המשנה ותתלמוד

אין תמימות דעים, ויש מהם שסוברים שהונא בר נתן היה ראש גולה⁹⁴, ואחרים סבורים שלא היה ראש גולה⁹⁵. והכריעם תלוייה בראש וראשונה בפירושיה של הגמרא הנזכרת במועד קטן.

ולא חשו האחרונים בקושי הגדול, שהיא גם קושיה המורה על אלה שסוברים שקבלת הגאונים בנידון תלוייה במועד קטן, שמתעורר אם אנו מקבילים דברי הגמרא כפשוטם וסוברים שהונא בר נתן היה ראש גולה. תשאלה היא זו — מאחר ורב אשי היה צריך למות כדי שהונא בר נתן יעלה ל"גדולה", כיצד יתכן שמר"מר ומר זוטרא, שבאן, לפני מסורת הגאונים, אחרי הונא בר נתן, שימשו בראשות הגולה עוד בימיו של רב אשי? אין זאת אלא שהגאונים לא התחסו כלל למועד קטן. רב שרירא גאון מציין בפירושו רק את דברי הגמרא בנידון בניגוד לבעלי התוספות שמעידים גם על מועד קטן. אולם על בעלי התוספות אין כל קושיה, שכן לדעתם לא היה הונא בר נתן ראש גולה אלא "קרוב למלכות" שנית, אין הם אומרים שמר"מר ומר זוטרא, שבאן אחרי הונא בר נתן, היו ראשי גולה. ואילו קבלת הגאונים שהונא בר נתן, מר"מר ומר זוטרא, שימשו בראשות הגולה בימיו של רב אשי, והיו כפופים לו, אין לה מקור בגמרא, ויש לראות בה קבלה, שבאה אליהם ממסורת אחרת⁹⁶.

מר שמואל מר

בהקשר לדבריו של רב שרירא על התואר מר אנו באים ומעיינים במר שמואל מר (או מרי), אף-על-פי שהגאון לא הוכיחו במפורש בין ראשי הגולה, או בין בני משפחת ראש הגולה⁹⁷. כמו כן לא נזכר מר שמואל מר ברשמיח

בערך רב הונא בר נתן, כותב: "ואולי שגיים היו רצ"ע". הייסאן, תולדות ת"א, עמ' 355, מחזיק בזהיה מוסעה זה.

94. למשל צורי, רב אשי, עמ' 125. לאוארוס, שנתחו של בריל (בגרמניה), שנה י, 1890, עמ' 111, משער שהיה בנו של ראש הגולה נתן השני. וכן בורנשטיין, נ"ס, עמ' 282-283.

95. עמ' 352, 349, רואה בהונא בר נתן אמורא בעל השפעה

96. הנהה זו, שהיתה בידיהם של הגאונים קבלה, מתחזקת ביחיד במקרהו של מר"מר. שכן ביחס למר זוטרא ולהונא בר נתן אפשר היה לחשוב שהגאונים ראו בשניהם ראשי גולה, ושום זוטרא ולהונא בר נתן אפשר היה לחשוב שהגאונים ראו שהם ראו בתפקיד הייצוגי כלפי המלכות קו המאפיין את ראשי הגולה. אך ביחס למר"מר אין בבבלי כל ידיעה שהיה החייב מפני השלטונות. ואם בכל זאת הם רואים במר"מר ראש גולה הרי בודאי שלא יכלו ללמוד על כך מן הגבלי.

97. הוא מתייחס שם, עמ' 126, רק למר שמואל. ומבאר שהוא "ריבנו שמואל"

ראשי גולה בימי תמוראים באגרת רב שרירא גאון
מכל מקום, רב שרירא גאון, ולא אניס מיניה דבר קטון שבמלמוד, לא סמך
על ראיות אלה, ולא ציין שמר שמואל מר היה ראש גולה, ואין זאת אלא
משום שלא היתה בפניו קבלה מפורשת כפי שציין למעלה.

סיכום

העיון בדבריו של רב שרירא גאון באגרותיו, בכל הנוגע לראשי הגולה מימי
התלמוד, מאשר בדרך כלל את דבריו הנבאים של ר"ש אפרמסון: "דרכו
של רב שרירא באגרות הזאת שהוא מסמך לקבלותיו דברי חז"ל המפורשים,
ולא שלמד מדברי חז"ל על מה שהוא מוסר"¹⁰⁸. יתר על כן; דומה שבירי
הגאונים היתה קבלה על ראשות הגולה מלבד הרשימה שמביא בעל סדר עולם
זוטא, ובייחוד אמורים הדברים ביחס לרב שרירא גאון. שאף-על-פי שהשתמתי
באגרותיו בתלמוד ובקבלות שבירי הגאונים, היתה בידו גם מסורת משפתתית
על ראשי הגולה מימי האמוראים, ואין צריך לומר מימי הגאונים. עובדה זו
עולה מדבריו באגרותיו, עמ' 60: "...ובמימיהם בסופם רב אדא בר אחבה
ורבה בר אבה וקזיננו ומון דביית נשיא הוא. דאנתנא נקדיטין¹⁰⁹ מרבנו בקבלה
דמו בית נשיא אנתנא מן זרעה דרבה בר אבהו"¹¹⁰. ושם בעמ' 92, כותב
הגאון: "זאבתה דלילנא דבית נשיא אינון. מהו שבקו הנו אורחאות
דנשיאות וללו¹¹¹ ברבנו דמתבכתא... ולא מן בני דכוסתנא אנתנא".

ראשות הגולה כבבל בימי המשנה והתלמוד

היו מצד הלשון. מצד העניין — בימי המקרים מחמירים בהלכה משום שאין
לסמוך על עבדותם של ראשי הגולה. ומצד הלשון — בשניהם אותה לשון
עצמה: "משום פריצותא דעבוד". על מקרים דומים אנו שומעים גם מאמוראים
אחרים אם כי לא בלשון זו¹⁰⁸.

אולם עדיין אין מן ההשוואה האמורה ראייה מוכרעת שמר שמואל מר היה
ראש גולה. שכן אפשר לטעון, יחד עם רבינוביץ, שהאיש היה עשיר, ולפניו,
כדרכם של עבדים, ובמחם גם עבדי ראשי הגולה, לא הקפידו על הדינים ואף
הקלו ראש בהם¹⁰⁹. לכן עלינו להמשיך ולציין במקורות אחרים שמהם אפשר
לבסס את דעתו של בעל סדר הדורות, שמר שמואל מר היה ראש גולה.

במסכת ביצה כא ב (=גדה טו א)¹⁰⁶ אנו קוראים: "אדבריה רבא למר
שמואל מר (כד בכ"מ) ודרש"ו¹⁰⁶. כאן אנו נתקלים במונח טכני: אדבריה
חכם פלוני (לרוב ראש ישיבה) לפלוני (ראש גולה או חכם שלא היה ראש
גולה). מונח זה נמצא גם בפסחים קטו ב (= ביצה טו א; סוטה לט א,
בדפוסים שלא כהוגן: לרב עוקבא): "אדבריה רב חסדא לרבנא עוקבא
ודרש". ונתפרש על ידי רב צמח גאון: "נתן רב חסדא רשות לרבנא עוקבא בן
ראש הגולה ודרש ברבים לפניו"¹⁰⁷. אולם חייבים אנו להעיר על שני מקרים
נוספים, שבהם מופיע אותו מונח, שלא בהקשר לראשי גולה, או לבניו של
ראש הגולה. במועד קטן כד ב מסופר: "אדבריה רב פפא לרב אייא סבא
ודרש...". ובפסח השניה אנו שומעים: "אדבריה רב יהודה לרב יצחק בריה
ודרש" (תענית יג ב). הוזה אמר ששני ראשי ישיבה, רב יהודה ורב חסדא,
הרשו לחכמים, שלא היו ראשי ישיבה, שידרשו בהלכה בפני רבים ובנוכחותם.
אולם מאחר שאנו רואים מן הבבלי, שמר שמואל מר לא היה תלמיד חכם
שיכול היה לדרוש בהלכה ברבים, אין לנו להכין אלא שניתן לו כבוד זה על
ידי רבא, שיפחת בדרשה מכות היותו ראש גולה, או ממשפחת ראש הגולה,
כמו במקורות של רבנא עוקבא שהבאנו למעלה.

103. ראה למעלה עמ' 165, 169, 181.

104. בשיטה מקובצת לביצה ד' ב ד"ה שאני כי מר שמואל, רואים בו ת"ח ולא ראש
גולה.

105. בבבא בדפוסים: "רב שמואל".

106. ביו רבא לבין מר שמואל מר היו שוררים יחסים קרובים. ראה גררים נה א
(בדפוסים): "בר מר שמואל", אך בכ"מ: כושמואל מר) שציוה לפני מנתן
לרבא סכום כסף גדול. וראה היינאן, תולדות חז"א, עמ' 1150, טור א. ובשיטה
מקובצת לדורים בסוף ד"ה תבואה, גורס: "בר שמואל מר בניו של רב
שמואל".

107. ראה למעלה עמ' 135 ובתערה 31.

108. במדרשים ובתפוצות בתקופת הגאונים, עמ' 107.

109. ראה בני"צ בהערה 25.

110. את רבה בר אבהו "קזיננו" מזכיר הגאון עוד הפעם, עמ' 82, בלא לציין שהוא
מזרע ראש הגולה.

111. מוטב לקרוא: "עייילו". ראה שם בני"צ בהערה 31.